

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2013 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2013

1

Vilnius 2014

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2013

1

Vilnius 2014

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

MOKSLO GYVENIMAS

KONFERENCIJA „STALINIZMAS LIETUVOJE 1944–1953 M.: REŽIMAS IR VISUOMENĖ“

2013 m. birželio 6 d. Lietuvos istorijos institute vyko konferencija „Stalinizmas Lietuvoje 1944–1953 m.: režimas ir visuomenė“. Šiuo moksliniu renginiu baigtas 2010–2013 metais Institute vykdytas Lietuvos mokslo tarybos finansuotas projektas „Stalinizmas Lietuvoje 1944–1953 m.“, kuriame dalyvavo šeši XX amžiaus istorijos skyriaus mokslininkai (Regina Laukaitytė, Danutė Blažytė-Baužienė, Mindaugas Pocius, Vladas Sirutavičius, Vitalija Stravinskienė ir Gediminas Vaskela), tyrinėję politinius, socialinius, ekonominius, kultūrinius minėto laikotarpio procesus. Treji metai gal ir nėra pakankamas laikas atlikti išsamius tyrimus ir parengti didelės apimties darbus, bet konferencijos darbas pademonstravo, kad naujausioje istoriografijoje atsirado nauja tematika ir įdomių įžvalgų.

Lietuvių istoriografijoje ar tiesiog istorinės krypties literatūroje pokaris dažniausiai atspindimas antisovietinio ginkluoto pasipriešinimo („partizaninio karo“ arba „karo po karo“), sovietų režimo represijų tyrimais ar įvykių aprašymais. Prie šių tyrimų dirba ne daug profesionalių istorikų, todėl iniciatyvą perima (ypač rašant apie partizaninį judėjimą) istorijai neabejingi žmonės. Konferencijos programa rodo istorikų pastangas geriau pažinti Lietuvoje 1944–1953 m. vykusius procesus ir visuomenės sovietizavimo aspektus, tautinės tapatybės keitimo mechanizmus (net keturi pranešimai skirti inteligentijos tematikai), kartu – pradėti diskusiją dėl objektyvesnio ir išsamesnio šio istorinio laikotarpio vertinimo.

Konferencijoje dalyvavo sovietinį laikotarpį tiriantys istorikai, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (LGGRTC) atstovai, istorija besidomintys žmonės. Daugelis pranešimų sukėlė diskusijas ir klausimus. Tai liudija, kad laikotarpis gali

būti vertinamas priešaringai. Konferencijos pranešėjai buvo iš įvairių institucijų: Lietuvos istorijos instituto, Vilniaus universiteto, LGGRTC, Mykolo Riomerio universiteto ir kt.

Pirmoji konferencijos dalis buvo skirta inteligentijos pozicijų, jos įtraukimo į sovietinę sistemą priemonių analizei. Danutė Blažytė-Baužienė pranešime „Lietuvos SSR aukštųjų mokyklų portretas SSRS Aukštųjų mokyklų ministerijos veidrodyje (pagal 1948 ir 1952 m. patikrinimų duomenis)“ atskleidė sąjunginės valdžios pastangas Lietuvos aukštąsias mokyklas paversti iki kraštutinumo ideologizuotomis įstaigomis. Patikrinimų metu mažai kreipta dėmesio į dėstytojų kontingento profesinio stiprinimo, mokslinės veiklos, studijų organizavimo problemas: apie 80 proc. medžiagos sudarė ideologinės, o neretai ir represinės prievartos prieš dėstytojus ir studentus konstatavimas bei veiksmai unifikuojant aukštųjų mokyklų struktūrą ir dalykų programas. Autorės nuomone, aukščiausios SSRS mokslo valdymo institucijos prisidėjo prie Lietuvos aukštojo mokslo plėtojimo, tačiau tai vykdyta neatsižvelgiant į realius ūkio poreikius, unifikuojant ir ideologizuojant studijų bei mokslo procesą. Pozityvūs rezultatai pasiekti vien Lietuvos Respublikoje tarpukariu išugdytų dėstytojų ir studentų pastangomis.

Vladas Sirutavičius pranešime „Lietuvos SSR pirmasis inteligentų suvažiavimas (Nacionalinio komunizmo raiškos ypatybės)“ aptarė pirmąjį Lietuvos SSR inteligentų suvažiavimą, organizuotą 1945 m. liepos mėn. Vilniuje. Pranešėjas analizavo, kokių tikslų šiame suvažiavime siekė Lietuvos SSR valdžia ir kokius reikalavimus valdžiai kėlė į ją susirinkęs Lietuvos intelektualinis ir kultūrinis elitas. Reikalavimų analizė leido pranešėjui kalbėti apie tam tikrą nacionalinio komunizmo raišką. Autoriaus nuomone, sovietinės Lietuvos valdžios tikslas buvo įtraukti „senąją“, dar tarpukariu susiformavusią inteligentiją į socialistinės santvarkos „statybą“. Tai turėjo padidinti sovietinės Lietuvos prestižą ir įtvirtinti režimo legitimumą. Dalis kūrybinio bei akademinio elito sutiko paremti socializmo kūrimą su sąlyga, kad sovietinės Lietuvos valdžia labiau rūpinsis etnokultūrinėmis vertybėmis, bus puoselėjama nacionalinė kultūra. 1945 m. vasaros pradžioje LSSR valdžia ar bent jau kai kurie jos atstovai (J. Paleckis, M. Gedvilas ir kt.) manė, jog įmanomas savotiškas sandėris tarp sovietinės valdžios ir senosios inteligentijos: valdžia tenkintų svarbiausius inteligentijos kultūrinius lūkesčius mainais į jos lojalumą. Tuo tarpu Maskvos emisarų atsiliepimai apie inteligentų suvažiavimą iš esmės buvo kritiški: teigta, jog suvažiavimo metu buvo priešiškų pasisakymų, o Lietuvos vadovybė kaltinta inteligentijos nuotaikų nežinojimu.

Vilius Ivanauskas pranešime „Ždanovščina Lietuvoje: Lietuvos rašytojai tarp „revoliucinių pertvarkymų“ ir „tautų žydėjimo““ aptarė rašytojų veiklą pokariu. Anot V. Ivanausko, Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir pokariu rašytojai partinei valdžiai buvo itin svarbūs dėl kelių priežasčių. Pirma, jie turėjo dalyvauti naujos sovietinės tvarkos legitimavime. Antra, kaip ir kitose respublikose, rašytojams teko vaizduoti pergalingą kovą su hitlerizmu ir šios okupacijos padarytų žiaurumų mastą. Trečia, rašytojai turėjo

parodyti numatomą progresą, kuris esą neišvengiamas Lietuvai tapus sovietinės sistemos dalimi. Sistema siekė būti patraukli rašytojams, siūlydama įsitraukti į „didįjį pertvarkymą“, kūrė regimybę, kad jie taps epochinių pokyčių avangardu. Toks įspūdis neišsisklaidė iki 1946 m. Andrejaus Ždanovo pradėtos kampanijos, kurios metu kūrėjai įsitikino, jog gali tik bandyti pritapti prie partinių užsakymų, prie iš viršaus kuriamos revoliucijos. Jie negalėjo savarankiškai nuspręsti, kaip vaizduoti naująjį Lietuvos gyvenimą, tam buvo privalomos nuolatinės konsultacijos su partiniais vadovais.

Gintaras Mitrulevičius pranešime „Komunisto virsmas antikomunistiniu „nepriklausomu marksistu“, arba kairioji stalinizmo kritika Stasio Matulaičio nepublikuotuose rankraščiuose“ teigė, jog mokslinėje, kultūrinėje, politinėje veikloje pasižymėjęs S. Matulaitis laikytinas vienu ryškiausių XIX a. pabaigos – XX a. pirmos pusės Lietuvos kairiųjų inteligentų. Pranešėjas pažymėjo, kad istoriografijoje itin mažai žinoma apie jo veiklą po Antrojo pasaulinio karo. Apie aiškiai antikomunistinio turinio S. Matulaičio rankraščius iki pastarojo meto, atrodo, iš viso buvo nežinoma. Jų analizė parodė, kad S. Matulaitis savo pažiūromis į SSRS politinį režimą bei socialinę-ekonominę sistemą tapo įsitikinusiu, nors ir viešai nepasireiškusiu, kairiuoju antikomunistiniu disidentu, jis net buvo parengęs atsisaukimo į visuomenę tekstą, kuriame pateikė tam tikrą planą, kaip tvarkytis Lietuvai pereinamuoju laikotarpiu žlugus sovietų valdžiai.

Antroje konferencijos dalyje buvo aptartos teritorinės bei ekonominės permainos Lietuvoje, daugiausia dėmesio skiriant Vilniaus ir Lietuvos lenkų problematikai. Vitalija Stravinskienė pranešime „Lietuvos lenkų padėties išskirtinumo klausimu: sovietinė etninė politika Lietuvoje 1944–1953 m.“ aptarė LSSR lenkų bendruomenės bruožus stalinizmo metais, lygino situaciją su lenkų padėtimi kitose respublikose. Pranešėja išskyrė tris svarbiausius veiksnius, lėmusius Lietuvoje gyvenusių lenkų padėtį ir jos pokyčius 1944–1953 m. Ji pastebėjo, kad sovietinė nacionalinė politika įvairiose sovietinėse respublikose gyvenusių lenkų atžvilgiu buvo diferencijuota. Lietuvos SSR buvo pasirinkta lenkų tapatybės palaikymo strategija, kai Baltarusijoje, Ukrainoje ar Latvijoje buvo vykdoma jų asimiliavimo politika. Savo vaidmenį atliko ir skirtinga lenkų bendruomenių laikysena. Lietuvoje jie aktyviai priešinosi valdžios vykdomai nacionalinei politikai, tai davė jų bendruomenei tam tikrų pozityvių rezultatų. Svarbus buvo Lenkijos Liaudies Respublikos (LLR) veiksnys. Lietuvos SSR lenkams aktualūs klausimai 1944–1947 m. buvo keliami per tiesioginius LSSR ir LLR kontaktus, o vėliau juos apribojus, – per SSSR veikusias Lenkijos diplomatinės institucijas ir SSSR gyvenusius lenkus komunistus (pvz., Wandą Wasilewską).

Arūnas Vyšniauskas pranešime „Kodėl Vilniaus klausimu Stalinas buvo palankus lietuviams?“ teigė, jog toks kontroversiškas klausimas šiuolaikinėje lietuviškoje istoriografijoje keliamas retai. Apie Stalino palankumą lietuviams ypač daug rašyta pokario metais, bet po jo mirties ir asmens kulto pasmerkimo šis vardas išnyko iš lietuviškų

publikacijų. Minėtas klausimas gana dažnai keliamas užsienio šalių istoriografijoje. Pasaak A. Vyšniausko, lenkų istorijos vadovėliuose stiprėja tendencija tarpukario teritorinį konfliktą dėl Vilniaus rodyti ne vien kaip lietuvių ir lenkų tarpusavio ginčą, o kaip rusų ir lenkų civilizacinio konflikto sudėtinę dalį. Šiame konflikte lietuviai galėjo būti panaudojami Rusijos valstybinių interesų naudai, tai rodo bolševikų pozicija nacionaliniu klausimu. 1918–1920, 1939 ir 1944 m. Kremliaus sprendimai pripažinti Vilnių Lietuvai rėmėsi gilesniais geopolitinio pobūdžio išskaičiavimais, bolševikų vadovybėje gimusiais dar iki 1917 m. Pranešėjas atkreipė dėmesį į 1913 m. Stalino ir Lenino straipsnius nacionaliniu klausimu. Juose jau buvo svarstomi klausimai, susiję su galimu Lietuvos autonominiu statusu Rusijos sudėtyje. Autoriaus nuomone, šių giluminių bolševikų motyvų atskleidimas, konceptuali atitinkamų idėjų raidos analizė leistų geriau suprasti vėlesnę Kremliaus politiką palaikant nepriklausomos Lietuvos siekį atsimiti Vilnių, taip pat Stalino strategiją sovietų okupuotoje Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo.

Gediminas V a s k e l a pranešimo „Lietuvos ūkis XX a. 5–6 dešimtmečiais Rytų Pabaltijo ūkio raidos kontekste“ pradžioje pabrėžė, kad iki XX a. 2-ojo dešimtmečio pabaigos Lietuva nelaikyta Pabaltiju nei administracine, nei geografinė prasme. Nuo 5-ojo dešimtmečio vidurio Lietuva, Latvija ir Estija politiniu ir geografiniu aspektais laikytos daugmaž vienu vienetu, nors iki ūkinio rajono sampratos tuomet buvo dar toli. Autorius išryškino šalių skirtumus ir panašumus. Jis nustatė, jog fokusuojant dėmesį vien Pabaltijo raidai Maskva sprendė šiuos visai valstybei svarbius ūkinius uždavinius: Vokietijos reparacijų, Leningrado aprūpinimo dujomis, transporto sistemos atkūrimo. Pirmajam uždaviniui išspręsti svarbiausi tapo Latvijos ir Estijos uostai, antruoju – Estijos skalūnų pramonė, trečiuoju – Rygos vagonų gamykla ir kelios kitos stambios įmonės Latvijoje ir Estijoje. Lietuvai šiuose svarbiausiuose ūkio baruose geriausiu atveju beliko antraeilis ar tiesiog pagalbinis vaidmuo. Pranešėjas nurodė, kad Lietuvos ūkis iki Antrojo pasaulinio buvo kur kas silpnesnis už šiaurės kaimynių ekonomiką, todėl teiginys apie pramonės gamybos „atstatymą“ iki 1948 m. čia nėra ginčijamas. Latvijoje ir Estijoje dėl to diskutuojama, įrodinėjama, kad pramonė atkurta tik 6-ojo dešimtmečio viduryje. Maždaug tuo metu pastebimai sumažėjo Lietuvos ūkinis atsilikimas nuo Latvijos ir Estijos.

Trijų pranešimų autoriai konferencijoje analizavo stalinizmo politinių instrumentų veiksmingumą – VKP (b) CK ir saugumo institucijų pastangas sukurti Lietuvoje visišškai lojalų režimą. Mindaugas P o c i u s pranešime „Lietuvos sovietizacijos sprendimų priėmimo mechanizmas 1944–1946 m.: Maskvos instruktorių, inspektorių ir emisarų vaidmuo“ nagrinėjo vieną iš sovietizacijos sprendimų priėmimo ir kontrolės mechanizmo sudėtinių dalių – Maskvos įgaliotinių vaidmenį priimant strateginius sovietizacijos politikos sprendimus. Pranešėjas analizavo, kokioje aplinkoje ir kaip gimė svarbiausi VKP(b) CK Organizacinio biuro nutarimai, skirti esminei LKP CK darbo kritikai ir iš esmės pakoregavę sovietizacijos kryptis bei eigą Lietuvoje.

Darius Juodis pranešime „Sovietų saugumo padėtis sovietų Lietuvoje 1944–1953 m.“ išsakė nuomonę, kad stalinizmo laikotarpiu saugumo struktūros išliko sovietinės sistemos dalimi tiek administracine, tiek ideologine prasme. NKGB (nuo 1946 m. – MGB) privalėjo paklusti aukščiausiai partinei valdžiai, kuri nuolat didino savo įtaką saugumui. Nors Lietuvos SSR tebuvo SSRS periferija, čia klostėsi kai kurie specifiški procesai. LSSR vadovybė turėjo paklusti tiesiogiai Maskvai, tuo tarpu saugumas pakluso ir savo tiesioginei vadovybei, ir partinei valdžiai. Į klausimą, kuriai partinei grandžiai jis buvo pavaldus, pranešėjas išryškino valdymą per vietines partines organizacijas saugumo struktūrų viduje. SSRS veikė ir nomenklatūrinė sistema. Kitas LKP įtakos svertas saugumo atžvilgiu galėjo būti nacionalinių kadro parinkimas. Autoriaus nuomone, dėl greitesnės Lietuvos sovietizacijos Maskvai labiau reikėjo vietinių komunistų nei saugumo. Iš esmės bendrus visų sovietų įstaigų interesus liudija bendra veikla: ginkluoto pasipriešinimo slopinimas, lietuvių repatriacijos iš Vakarų skatinimas pokario metais. Tiek partija, tiek saugumas sutarė dėl tikslo, tik kartais skyrėsi siūlomos poveikio priemonės.

Marius Ėmužis pranešime „Neįvykęs Lietuvos komunistų valymas 1944–1946 metais“ aptarė Sovietų Sąjungoje naudoto partinio valymo fenomeną bei galimybę tokią bausmę pritaikyti Lietuvoje. Jis kėlė klausimą, kodėl Lietuvos SSR administracija išvengė valymo (to nepavyko padaryti nei Estijai, nei Latvijai). Pranešėjas pateikė teorinį valymo modelį, pradedant signalais apie prastą padėtį respublikoje, Maskvos inspektorių patikrinimais, jų išvadų svarstymu VKP (b) Orgbiure ar Politbiure, kritiško VKP (b) CK nutarimo priėmimu, jo besąlygišku priėmimu respublikinės partinės organizacijos plenumo, kuris turėjo atverti kelią valymui. Anot autoriaus, pirmaisiais reokupacijos metais situacija Lietuvoje Maskvos netenkino, ji atitiko modelį, tačiau valymas taip ir neįvyko. Tai lėmė vietinio elito monolitiškumas, A. Sniečkaus sugebėjimas užsitikrinti paramą, jo ryžtingumas ir sugebėjimas savikritiškai vertinti situaciją bei nebijojimas paaukoti kai kuriuos vadovaujančius darbuotojus.

Keli pranešimai konferencijoje buvo skirti stalinizmo fenomeno ir jo pasekmių analizei. Regina Laukaitytė pranešime „Stalininės ideologijos ir asmens kulto adaptavimas Lietuvoje“ konstatavo, kad Lietuva stalinizmo metais buvo nauja SSRS periferija, visose srityse skubiai perimanti centro „patyrimą“, forsuočiai artėjanti prie sovietinės valstybės politinių bei socialinių standartų. Pranešėjos nuomone, dėl LKP negausumo ir specifinės sudėties (vyravo atvykę kitataučiai), patikimų bei intelektualių kadro stokos stalininės ideologijos sklaida čia neįgavo „nacionalinės“ specifikos – leisti skubiems praktiniams propagandistų poreikiams skirti ideologinių tekstų vertimai, o svarbiausias epochos dėmuo – Stalino asmens kultas – taip pat reikėsi Sovietų Sąjungoje vešėjusiais pavidalais ir standartizuotomis meninėmis formomis, išskyrus originalų lietuvių poetų indėlį. 1956 m. pradžioje SSRS oficialiai pasmerktas Stalino asmens kultas Lietuvos SSR nunyko palaiptui ir „taikiai“, neviešinant stalinizmo sistemos nusikaltimų ar „klaidų“.

Tai padėjo nuslopinti visuomenės lūkesčius, išsaugojo režimo stabilumą. Kartu tokia situacija demonstruoja, kad partinis Lietuvos SSR elitas nebuvo pasirengęs permainingoms, iki paskutinio momento identifikavosi su stalininiu palikimu. R. Laukaitytė savo pranešimą iliustravo archyvinėmis Stalino paminklų ir gedulo mitingų 1953 m. kovą nuotraukomis.

Algirdas Jakubčionis savo pranešimą „Stalinizmo istorinių dogmų antspaudas sovietinės Lietuvos istorijai“ skyrė sovietų valdžios politikai istorijos moksle. Jis atskleidė stalininių dogmų formavimo ir įtvirtinimo nuo pat XX a. 3 dešimtmečio veiksnius SSRS, palygino dogmatinio istorinių įvykių vertinimo perėmimo sovietinėje Lietuvoje raidą bei sąsajas su padėtimi SSRS minėtu ankstyvuojau sistemos įsigalėjimo laikotarpiu.

Rasa Čepaitienė pranešime „Stalinizmas kaip vidinė kolonizacija“ stalinizmo fenomeną analizavo, remdamasi nauja ir polemiska rusų kultūrologų (Aleksandro Etkindo) plėtojama „vidinės kolonizacijos“ koncepcija. Ji gimininga pokolonijinėms studijoms, kurios pastaruoju metu bandomos susieti ir su sovietologų tyrimais. Pasak pranešėjos, Trockis kūrė „pasaulinės revoliucijos“ idėjas, o Stalinas pasitenkino buvusių Rusijos imperijos ribų susigrąžinimu. Šis faktas leidžia tyrinėtojams susieti carinę ir sovietinę vidaus politiką. Pranešime „vidinės kolonizacijos“ reiškiniu įvardijama iš mongolų-totorių laikotarpio perimta ir nuo Ivano Žiauriojo laikų vis aktyviau įgyvendinama valdžios nuostata elgtis su savos šalies ištekliais ir gyventojais taip, lyg jie būtų kolonizuoti svetimieji. Stalininę politiką galima laikyti šios nuostatos tęsiniu ar net atgaivinimu. Pranešėja išryškino vidinės kolonizacijos institutus – kolektyvizaciją ir GULAG'o sistemą, anot jos, savitas archajinių despotiškų ir moderniųjų industrinių valdymo priemonių derinys leidžia apie stalinizmą kalbėti kaip apie savitą civilizacijos tipą. Nors dabartiniame Baltijos šalių „didžiajame nacionaliniame pasakojime“ prisimenant stalinizmo epochą dominuoja „okupacijos“, o ne „kolonizacijos“ paradigma, tačiau R. Čepaitienė teigė, jog ja galima būtų paaiškinti nemažai platesnio pobūdžio reiškinių, kelti klausimą apie hibridinės sovietinio lietuvio tapatybės susiformavimą, kurios atributai išlieka iki šiol.

Konferencijai baigiantis, vyko dalyvių diskusija apie pranešimuose nuskambėjusius faktus, reiškinius ar interpretacijas. Tai rodo, jog nemažai stalinizmo laikotarpio temų yra pakankamai neištirta, neišdiskutuota ir dar laukia išsamesnių tyrimų. Vis dėlto konferencijos darbas leido sutelkti mokslininkų kolektyvą, išryškinusį naujausias tyrimų kryptis ir akivaizdžias spragas.

Darius Juodis